

1939.....1940

September

Germany invades Poland.....1
 Great Britain declares war on Germany.....3
 Declaration of war proclaimed in New Zealand.....4
 Enrolments accepted for special force.....12

October

First echelon begins training.....3
 Government announces intention to form a.....4
 Maori Battalion
 Volunteers begin enlisting for the Maori Battalion.....9

November

146 prospective Maori officers and NCOs reach.....25

Trentham Military Camp

December

100-man guard of honour attends Centennial Exhibition.....14
 Eleven-day Christmas leave begins.....22

January

First Echelon embarks for Egypt
 Second Echelon begins training
 Trentham officers and NCOs relocate to Palmerston North
 Communities farewell Maori volunteers departing for
 Parmerston North

“KEI TE PAKANGA TATAU”

[Page 32]

I te toru o nga ra o Hepetema 1939, i te taone o Uawa, i te ahiahi, ko te nuinga o nga iwi o Te Aitanga a Hauiti me nga tauwiwi e whakangahau ana i te whare, Reynolds Hall, ko te whanau o nga Lockwood, e rima ratau me a ratau whakatangitangi i te kanikani, e whai ana i nga rangi waiata a Gracie Fields. Nga taitamariki, tane, wahine e kanikani ana i te Gay Gordon, i te Foxtrot me te Waltz, e tautokohia ana a Judge Carr me nga pakeke. I Uawa te kaiwhakawa no te mea e noho ana Te Kooti Whenua Maori i reira. I peka mai ki te whakarongo i te reo o Mana Thompson e waiata ana tana waiata “Nga Poutama Ki Te Rangi.”

Te tuahine o Mana, a Heni Kutia, e rua te kau ma tahi noa iho ona tau, e hapai ana i nga ngahau o te po. E mau ana i ona kakahu kahurangi me te ma o tona uhi, ko tona hoa kanikani ko tona tuakana, a Pomare. E kanikani ana, a, ka puta te panui. Ka haere atu te tahi tangata ki te atamira, kia katia te kanikani ka panuitia e ia. Kaore e tino pai he kino taku panui, a, kua whakapuakanga e Ingarangi te pakanga ki runga i a Tiamana. I konei ka mutu nga whakangahau. Te hokinga atu tenei a Heni, a Pomare, to raua tuakana me tana hoa wahine ki to ratau kainga, ki te kainga o a ratau matua.

Kei te manahau a Pom engari e matakua ana maua ko taku papa. No te rongona o taku koka ka tangi a ia, no te mea, e mohio ana ia, ko ona tama e rima ka haere ki te hono atu ki te pakanga. Te ra i muri mai (te huritau o Pom ki te rua tekau ma whitu), i taua ra tonu ka tukua atu nga ingoa o nga tama o Hauiti. Kaore ke i whakarongo ki o ratou matua.

Tairāwhiti representative rugby side photographed on the day Britain declared war on Germany. Playing for the Tainui Cup, the major fixture of the East Coast season, the Tairāwhiti side lost 13–9 to the Mataatua team. Left to right, back row: Pene Whaipooi*, Fred Jackson*, Tawhai McClutchie, Dave McClutchie*, Pomare Kutia*, Bill Jensen, Dan Tuoro, Lou Whangapirita, Jack Reedy*, Tui Crawford*, Eru Tuoro*, George Mackey* (referee), Arnold Reedy*. Front row: Mani Waititi, Jack Baker*, Joe Hikitapua*, Takataka (Jack) Koapu*, Bill Hogan*, George Walker, Keepa McClutchie*, Hati Rangula*. (* Served overseas with Maori Battalion. † Son(s) served overseas with Maori Battalion.)

[Page 33]

Ko Pomare Kutia, he tangata marohi. I te tau i mua atu i uru atu ia ki roto o te tiima whutu paoro o nga Maori toa i haere ki Fiji, me te mohio ka haere ia ki te pakanga.

E rite ana tona whanau ki etahi atu whanau o Te TaiRawhiti, e rima nga tane, a, e rima nga wahine i pakeke mai i runga i to ratau whenua, he miraka kau te mahi, a, e whitu te kau ma rima nga kau e miraka ana, ia ra, ia ra. Ko Pomare, ko tona tuakana a Victor me ona taina a Hapi raua ko Charlie i haere ki te pakanga, a, ka waiho mai ko to ratau tuakana a Sonny, hei noho iho ki te tiaki i to ratau whenua, me nga tuahine, hei tiaki i o ratau matua. I tua atu i tona whare, e noho ana ko tona tungane, a, Mana Thompson, me tona whanau, e rima ona taina, e rua ona iramutu i haere ki te pakanga, i runga i te whakaaro kaore noaiho i roa e ngaro atu ana, a, ka hoki mai ano ki nga mahi whakangahau.

I rongo a Aotearoa, mai i Te Reo Irirangi, kei te whai atu ratau ia Peretania i roto i te pakanga. Koia nei nga korero a Katarina (Pani) Haig, ko tahi tau noaiho a ia e moe ana i tona hoa tane.

E noho ana matou i Tutumatai, i te kainga, o to matou rongona i te whakapaoho Irirangi, a, ka patua mai te waea i tena wa kia waea atu ki tena, ki tena, kia rongo ai te katoa. I akohia matau ki nga mahi o Te Pakanga Tuatahi i te wa ia matou i te kura. A, i mohio ano matau he maha nga mea o konei ka haere ki tenei pakanga e ki ana te katoa kaore koe e haere, kaore koe e haere. Me noho koe ki te kainga.

Ko ia nei te wa e kuti ana nga hipi i roto i Te TaiRawhiti whanui, te nuinga o nga tane me nga wahine kua haere ki te whai atu i aua mahi. Kua mohio te iwi he maha nga Kaituao ka whai atu i tenei karanga, ka haere tahitahi, ka haere hoahoa, ko nga pakeke e tautoko ana i te karanga. I te toru o nga ra o Hepetema ka whakapaenga a Aotearoa ki te pakanga ki a Tiamana. Ka puta mai te waea a Tawhai Tamepo ki a Ta Apirana Ngata me te panui ki te Kawanatanga. Ko tahi rau e waru tekau o nga morehu i hoki mai i te Pakanga Tuatahi, e tautoko ana i te tono a Te Kawanatanga me to matou piripono ki te Kiingi ki te whenua hoki. Kei te whakareri matou ki te haere atu ki te pakanga. I te tau 1939 e noho pumau ana nga whakaaro a nga Maori, a nga Pakeha, i roto i Te TaiRawhiti me te whakaae ki nga haere ki Peretania.

Tere tonu etahi atu iwi ki te tono korero ki te Paremata. I te wa i tuku atu te waea a Tamepo, ka puta te whakahau a Tuwharetoa mai ia Hoani Te Heuheu, o Ngati Whatua mai ia Lou Parore, e tautoko ana i te kaupapa, me te whakaae ki te tono he hoia hei tiaki i te hunga kainga me te whawhai ki a rawahi. I roto i nga whakahaere a Te Tiriti o Waitangi, ko ia i whakaae ano nga iwi te tukuna a ratou a tamatane ki a haere ki te pakanga me era atu o Te TaiRawhiti. Ta Ngata koia i tukua atu te rangatiratanga ki a Peretania me ana i tukua e tahi atu Kairaupatu e kore e mau i o tatou tikanga.

Ka tu nga hui a tena iwi, a tena iwi huri noa i te motu e tautoko ana i te kaupapa. Ka puta te tono a nga Maori kia tu he roopu hoia mo ratau ake.

I te rima o nga ra o Hepetema ka tautoko nga mema Maori ki te tono a Ngata

i te marama o Hurae, kia whakaarahia ake Te Hokowhita a Tu, te Maori Paionia o Te Roopu Morehu i tohungia mai i Te Pakanga Tuatahi o te ao. I te whitu o nga ra o Hepetema ka puta te tono a Te Arawa ki Te Pirimia kia whakaturia he roopu Maori i roto i nga hoia o te hunga kainga, i tona takaroa ki te whakatinana i tenei tono. Kei te ponaanaa nga rangatahi.

Ko te whakahoki a Pita Fraser, te tuarua kia Savage te Pirimia e noho turoro ana, kei te whakaarohia taua take. I tukua mai nga tono a Ngapuhi ki te Kawanatanga, ko te tahi o aua roopu e hiahia ana kia tohungia he ope taua ko 'Te Tiriti o Waitangi', kia whaiwhakaaro, na Maori, na Pakeha, ki nga haere a te wahanga tuatoru o te tiriti. Ki nga whakaaro o te nuinga he aorite ki to te Maori, ki to te Pakeha, i raro i nga whakaritenga.

Kua haere tatau me etahi atu whenua i raro i nga parirau o Ingarangi, no reira me haere tatau ki te tuku atu i o tatau toto, i o tatau tinana mo tenei kaupapa. Kei te pumau tonu to tatau manamotuhake engari he haere kei raro i Te Tiriti, no reira me haere atu tatau ki te whakatutuki i te wahanga ki a tatau.

[Page 34]

I tu te tahi hui i Te Poho o Rawiri, ko Pare Keiha te Tiamana, e korero ana mo nga haerenga ki Ingarangi. Ko nga rangatira i puta mai ki taua hui, ko Henare Ruru, ko Ruku Hinaki, ko Huruhuru Nikora, ko Tamati Teneti, ko Kohikohi Kerekere, ko Henare Kiingi, ko Tiaki Maki, me etahi atu pakeke, e rima tekau pea, e whakaae ana kia haere nga Maori ki te taha o nga Pakeha, ahakoa ki whea. I korero a Keiha mo te Pakanga Tuatahi, ara, i te whakaaetanga a nga rangatira kia haere nga Maori ki te hapai i nga mahi a te Kawanatanga. Ki nga tangata i puta mai ki te hui e whakaae ana ki aua whakaaro, a, e whakaae ana ki a tukua ko nga marae, hei papa, hei whakangungu i nga hoia.

I taua hui i Te Poho o Rawiri ka puta mai nga iwi katoa o Turanganui a Kiwa, o Rongowhakaata, o Te Aitanga a Mahaki, o Ngai Tamanuhiri, o Ngati

Oneone, o Ngati Konohi me Te Aitanga a Hauiti. I whakaae nga pakeke ko o ratau tama tane nga mea tuatahi kia haina ki te haere ki te pakanga me te mohio ano heaha te utu o tenei whakaaetanga. Ka hoki nga whakaaro o Henare Ruru ki tona tama a Vivian, i mate i te Pakanga Tuatahi o te ao, heoi ano i ara ake tenei whakatipuranga ki te tono. Te tama tuarua a Keiha, a Reta, ahakoa e wha ona tamariki i haina hei mangai mo tona whanau.

A Morehu, a Rapata, a Timi i haina mo te Kingi whanau o Te Waihirere. Te matua o Timi raua ko Rapata, a Paora, i taotu i Karipori (Gallipoli), a, i tapahia te tahi o ona waewae. Ko tona mahanga teina, a Ihaia, he morehu, i whakaaro ake kia whai ake i ona iramutu ki te haina ano.

Pera ki te whanau a Te Hau o Te Muriwai, tekau nga tane i haina i te tari whakaurunga mo nga hoia i Turanga i roto i nga wiki e toru e whakaroopu ana nga hoia mo Te Hokowhitu Maori.

Ko te whakaaro o etahi iwi kia tupato, kaore e whakaae ana kia whakaturia he ope taua. Ki o ratau whakaaro he maha nga taitama ka aituhia no te mea kua rereke nga kawae riri o enei ra. Eke ana enei hoia ki te mura o te ahi, a, ko te mutunga e kore e taea e tatau ki te tuku atu he hoia hei awhina i te kaupapa nei. Ko te kupu tenei mai i te tahi o nga pakeke, “Tukua atu ratau kia haina, engari, whakahonoa ratau ki waenganui i nga hoia Pakeha, ma reira ka iti nga tama ka riro i te ringa o aitua.” Ka whakahe etahi, no te mea, e kore e kitea te kohure a nga Maori ake.

Ki etahi e mea ana kia whakaturia he Ope Paionia. ko te whakaaro mai i te iwi Maori, i taua wa 90,000 noa iho nga Maori i Aotearoa nei, e kore e taea e tatau ki te waha i nga tono a te ope taua. Engari ka taea e tatau ki te hapai, ki te awhina he Ope Paionia kia tu pakari ai ratau ahakoa e pehea rawa te roa o te pakanga. I te Pakanga Tuatahi o te ao ka hono atu he Ope Paionia ki te taha o ia ope taua. Ko to ratau mahi he kari i nga rua hei whakangungu, ki te hanga i nga rori me etahi atu mahi hei hapai i tua atu o te pakanga. Ko te whakaaro he iti ake nga aitua i nga hoia o te ope taua.

Ko etahi kahore e whakaae ana kia haere nga hoia Maori ki rawahi engari kia noho ki Aotearoa nei mo nga mahi a te hunga kainga. Kahore etahi i whakaae kia haere nga hoia ki rawahi no te mea kahore ratau e rata ana kia Peretania me te maumahara mo nga hoia i mate i te pakanga i mua atu i tenei. I te hui i tu ki Te Rahui, i Tikitiki, e korero ana te iwi mo nga aitua i pamai kia Ngati Porou.

(translated text)

[page 35]

Ahakoia kei te awangawanga te rangatahi engari e pumau ana o ratau takohanga. Koia nei te kupu o tetahi o nga tuao, “E kore e taea te whakakahore i nga tono a te rangatahi a nga pakeke, a nga rangatira, no te mea he mea whakatipuhia ratau i roto i nga wairua o tenei mea o te pakanga me te whakamatautau ia ratau mai i to ratau tamarikitanga tae atu ki to ratau taitoatanga me te whai atu i nga tapuwae o Tumatauenga, ana, ki te mate, he mate a te taitoa.” Mea ana kei te hiahia te Maori mea ake nei ki te hanga i a Aotearoa i muri mai i te pakanga, me hono atu ratau ki roto o te pakanga.

Koia nei te korero a Ngata: ‘Ko tahi tonu te whare, ki te hinga o tatau hoa Pakeha, ka hinga ano tatau. Ki kore tatau e haere, a, ka tae ki te mutunga o te pakanga, e pehea ai tatau e kore e pa ki te whakama ki te whakahoki i te patai, “I whea koe te wa i haere a Aotearoa ki te pakanga?”

I te ono o nga ra o Hepetema ka whakamanahia e Te Runanga o Te Kawanatanga kia tu e ono mano e ono rau tangata hei roopu toa. Kahore i pau te marama ka kitea me eke tenei roopu toa ki te rua tekau mano kia rite ki nga hoia i haere ki te Pakanga Tuatahi o te ao, a, kia rite ratau ki nga roopu hoia o etahi atu o nga whenua i tautoko ia Ingarangi.

No te mea kahore e taea te whakamatautau i te rua tekau mano i te wahi kotahi, i whakaropuhia nga ika tauhou, ka hangahia nga kopuni, a, kia rima mano a tena ropu, a tena ropu. Mutu ana o ratau akoranga ka tonoa ki rawahi. E toru o ratau wehenga i roto i nga marama tekau ma rua. I haere

nga roopu toa i roto i te ope tuatahi. Ahakoa e rite ana te Maori me te Pakeha ki te haina, engari, e hara ki te katoa. Ko nga tangata e manakohia ana ko nga tane kaore ano kia moe wahine, ko o ratau tau whanau kei waenganui i nga tau 21 me te 35, a, kahore e mahi ana i roto i nga tino mahi o te wa kainga.

I puta te tono kia haere mai nga tama tane ki te haina mo te roopu toa. Ka muia te tari i te ika tauhou ko te mutunga e rua rau, e rua tekau ma iwa nga tane i haina, e toru tekau ma ono nga Maori. Tae atu ki te paunga o te marama kua eke nga tono ki te wahi i whakaritea ana mo ratau.

Ki te whakakahoretia Te Hokowhitu Maori, kaore he maharahara ki nga tama tane o nga Maori ki te tono kia haere ki te pakanga. No te rongona kua whakamanahia Te Hokowhitu Maori ka muia nga tari haina e nga tuao.

TE HANGANGA O TE HOKOWHITU MAORI

I whakaae te kawanatanga ki nga tono a nga Maori, a, ka hui nga Minita me nga apiha o nga mahi hoia ki te korero mo te hanga i tenei roopu. Kia Ngata, te kaiarahi korero mo te taha Maori, me haere nga hoia Maori ki mua i te mura o te ahi. Ka whakaae mai nga rangatahi Maori kia whawhai ratau i roto i tenei pakanga.

I waenganui o te marama o Hepetema ka whakaae Te Runanga o Te Kawana kia hangaia he hopuni ki Pamutana hei whakaako i tenei roopu ki nga mahi hoia. Ka whakaturia he kaunihera whakatupato hei whakatakoto kaupapa. E rima nga mema Maori: ko Ngata, ko Eruera Tirikatene, ko Paraire Paikea, ko Toko Ratana mai i te whare Paremata, ko Rangi Mawhete mai i Te Kauniherahanga Ture, e rima nga mema Pakeha. Ka whakaritea e tenei kaunihera he Maori hei whakateretere i nga hainatanga, kia tohungia he apiha Maori haina tuao, no te mea ko ratau nga mea e mohio ana ki te rohe, hei awhina i nga apiha taua o ia rohe.

Ko ratau nga mea e mohio ana ko wai nga tane kua eke ki nga tau e rite ana, ki nga takakau. Ma ratau ano e tohu ko wai nga tane hei haere ki te hopuni, no te mea he nui nga tangata kei te mahi i nga tino mahi tuturu o te wa kainga.

Ka waiho ko Ngata hei tohu ko wai nga tangata hei apiha haina, mo ia rohe. I whakarerea ia e nga mema Maori Reipa kia haere ratau ki te Pa o Ratana, no te mea kei te whakamatemate a Wiremu Tahupotiki Ratana te mangai o tona rohe.

[page 36]

He mahi nui tenei ma te tangata kotahi, ara, ki te kohikohi i nga ingoa o nga tangata hei apiha haina tuao mai i nga iwi katoa o te motu. I te paunga o nga wiki e toru ka puare nga tari haina hei kohikohi i nga ingoa o nga tuao. Koia nei te kupu a Ngata ki tona hoa, 'Ko maua tahi ko te Pirimia a Gordon Coates, kei te waha i nga whakaritenga mo Te Hokowhitu Maori, no te mea kei te ngaro nga mema Maori. Ko taku tumanako kia kore e penei tae noa ki te mutunga.' Hoia ano ko ia te tangata i waha i nga whakaritenga tae noa ki te pumautanga o Te Hokowhitu Maori. Kaore nga mema Maori i aro mai no te mea kaore ratau i rata ki nga mahi a te Pakeha i tera atu rau tau.

Kia Ngata, nga tangata i tohungia hei apiha haina tuao, he tangata whai mana i roto i tona whanau, i tona hapu, i tona iwi, he tangata i haere ki te Pakanga Tuatahi. Nga tangata o Te Tairawhiti i tohungia ko Hori Mio no Torere, ko Tohi Koopu no Maraenui, ko Te Ara Ngamoki no Omaiao, ko Haukino Paora no Te Kaha, ko Eruera Stirling no Raukokore, ko Moana Waititi no Waihau, ko Dick Turei no Whangaparaoa, ko George Stainton no Whangaokena, ko nga tumuaki Poutapeta o Te Araroa, o Tikitiki, o Ruatoria (ko etahi o nga Poutapeta i tohungia hei tari haina), ko Tawhai Tamepo no Te Puia, ko Charles Ryland no Tokomaru, ko Jim Ferris, ko Kahutia Te Hau, ko Parekura Tureia mo Turanga. Ko etahi o ratau i haere ki te Pakanga Tuatahi o te ao, a, ka tae mai ki tenei o nga pakanga, ko ratau nga mea tuatahi i haina mo Te Hokowhiti Maori.

[page 37]

No te mea kua tau nga apiha haina tuao, ka puta te reo o te Minita mo Nga Waonga, a Fredrick Jones, i te wha o nga ra o Oketopa, e mea ana kua whakaae te kawanatanga kia whakaarahia Te Hokowhiti Maori hei whawhai i te wa kainga, i rawahi ranei. I whakaritea kia noho tenei hokowhiti i roto i te ope tuarua, no te mea kua eke te ope tuatahi ki roto i to ratau kopuni i te ra i mua atu. Ka panuitia tenei whakarite ki nga iwi huri noa i te motu, i roto i te reo Pakeha, i roto i te reo Maori.

Ko te nuinga o nga hoia o Te Hokowhiti Maori he hunga tuao. Ko nga tohutohu a Ngata ki ona apiha haina tuao kia rite tahi to te Maori, ki to te Pakeha.

[Quoted text]

TA APIRANA NGATA

No te mea ko Ngata he tangata wahapu ia ki nga reo e rua me ona whaikorero ka whakamana nga tama tane ki a haere ki nga tari haina i te timatanga o te pakanga. Kia Takamoana Delamere o Te Whanau a Apanui ka rangona i runga i nga Reo Irirangi, i kitea i roto i nga pepa.

Na te korero a to tatau koroua a Apirana kia kotahi te haere a nga Maori ki a haere pai ai tatau.

AN AMAZING CAPACITY FOR WORK

After the election in 1938, Ngata had been left as the sole Maori representing the National Party—Paraire Paikea had joined Eruera Tirikatene and Toko Ratana as the other seat holders for the Maori electorates, further cementing the Ratana–Labour alliance.

Nonetheless, Ngata was the sharp end of a well-organised inter-tribal network within the Eastern Maori (or Tairāwhiti) electorate that extended from the Coromandel to the southern Wairarapa. He kept his people informed of political developments and consulted with them on a regular basis. He believed in working 'kanohi ki te kanohi'—face to face.

During late September and early October 1939, Ngata, who was preparing the Maori Court for the Centennial Exhibition, was left to take on many of the tasks of the Maori Advisory Council, particularly as a liaison between Maori and the government.

The workload during this period would at times affect his health, confining him to bed, but this simply meant that conferences about the Maori Battalion were convened at his home.

His visits to homes and attendance at hui during this period are all the more remarkable when one considers his personal commitments, the newly introduced petrol and tyre restrictions and the fac-

that—at the age of 65—he was managing all nationally significant projects for Maori.

Sir Apirana Ngata in the Maori Court of the Centennial Exhibition at Rongotai in Wellington, October 1939.

He Tangata Kaha Ki Te Mahi

I muri mai o nga pooti i 1938, ka noho ko Ngata anake te mema Maori mo te Nahinara. Kua hono atu a Paraire Paikea ki a Eruera Tirikatene me Toko Ratana, ko ratau nga mema mo nga turanga Maori, e tautoko ana te hononga a Te Reipa me ta Ratana.

Hoia ano he maha nga iwi e tautoko ana ia Ngata i roto i Te TaiRawhiti, mai ia Hauraki huri noa ki Te Wairarapa. Ko tona mahi he whakaputa whakaaro mai i Te Paremata me te korero ki nga iwi huri noa i tona rohe. Ki a ia te mea nui ko te mahi, ko te korero kanohi ki te kanohi. I te paunga o te marama o Hepetema tae atu ki te marama o Oketopa 1939, e whakatika ana a Ngata i te Kooti Maori mo nga whakaaturanga mo te rau tau, a, ka waiho mana e waha nga mahi a te kaunihera whakatupato Maori me te whakapiringa a te Maori me te

kawanatanga. Na te taumaha o enei mahi ka turorohia a ia. Hoia ano ka haere tonu nga hui e pa ana ki Te Hokowhitu Maori mai i tona kainga.

Ahakoia e nui nga take e pa ana ki a ia ake i tenei wa, ka taea e ia ki te peka atu ki nga kainga, ki te haere ki nga hui. I tenei wa e ono tekau ma rima ona tau, e whakarite ana i nga tikanga whakatika mo nga waka me nga kai, me te maha o nga mahi mo te ao Maori.

[page 38]

Te tahi o nga ika tauhou ko Charles Bennett no Te Arawa i karangahia ki a hono atu ki Te Hokowhitu Maori, i tona wa ka noho ko ia hei kaiarahi mo taua roopu.

I haere a Ngata ki te motu e kauhau ana ki te iwi Maori, ki nga tama tane ki te waha i te wahanga kia ratau. I haere atu ahau ki etahi o nga hui a Ta Apirana Ngata, a, ka puta te wero ki toku ngakau me te whakaaro, kei te korero a Ta Apirana ki ahau.

I toku hokinga ki toku kainga i Heretaunga, ka tu taku papa i waenganui i to matou hapa, ko ana korero e rite ana ki nga kupu a Ta Apirana, hoia ano ka waiho mai ma matou e whakaaro.

No te mea he kakama a Ngata ki te whakahaere, ki te tautoko i Te Hokowhitu Maori i roto i te pakanga tuatahi o te ao, ka whai mai nga morehu, no te mea kua whai mana ratau i waenganui i o ratau iwi. Ko etahi o aua tangata ko Rangi Royal me Kahi Harawira i Rotorua me tona hunaonga a Ngapaki Pouwhare no Ruatoki, Parekura Tureia, ko Jim raua ko Kani Ferris i Turanga me Tawhai Tamepo i roto o Ngati Porou. Koia nei nga tangata i tuku korero ki a ia mo nga take e pa ana ki nga hainatanga a nga tuao, a, ka tae e ia ki te tohutohu ki te Kaunihera Whakatupato Maori.

He maha nga tono a nga tane kia Ngata hei tautoko i o ratau tono kia uru atu ratau ki roto i nga mahi hoia no te mea i whai mana ia i waenganui i nga apiha me nga kaiarahi. Koia nei te kupu a Joseph Tooman no Harataunga i te ono o Oketopa 1939.

Ko ahau a Kawa Tooman, ko ahau te matamua o taku whanau.

E rua oku haingatanga i te wa i karangatia nga tuao kia haina. I naianei kua puta te tono mo nga tuao mo Te Hokowhitu Maori. Kei te hiahia ahau ki te uru atu ki roto i taua roopu kia pera me Tuhaka raua ko Robert.

Ko taku reta ki a koe ki tautokotia mai e koe i taku tono. E toru tekau ma tahi oku tau, he tangata takakau. Kei te mohio koe, ahakoa he kiri ma ahau engari he Maori kei roto.

TE HAINATANGA

I te wiki tuarua o Oketopa tata tonu ki te ono tekau nga whakaurunga ki te roopu toa mai i Turanga me te rohe o Ngati Porou. Te rongona kua whai mana Te Hokowhitu Maori, ka aro atu nga tane, ka korerotia i roto i nga whare hokohoko, i nga paparakauta, i nga whare kuti hipi, i nga marae maha.

Ko nga tumanako kia timata nga whakamatautau a Te Hokowhitu Maori i waenganui i te marama o Noema i te wa e haere ana te roOpu tuarua ki to ratau hopuni. I te iwa o nga ra o Oketopa ka timata nga whakaurunga ki roto ki te ope. Ko nga ika tauhou i ahau mai i nga i nga paamu, i etahi atu mahi. Nga te ngakaunui a nga tama tane kahore i tika te hoatu i o ratau ra whanau, kia eke ai ratau ki pakeketanga e tika ana, ara, kia eke ki te rua tekau ma tahi.

Ka ahei nga Maori i haina mo te Ropu Toa ki te whakawhiti ki Te Hokowhiti Maori. E ono tekau nga Maori o te Ope Tuatahi i whakawhiti atu ki Te Hokowhiti Maori. Ko Rangi Logan no Waipawa i Ngaruawahia e whakaako ana i nga purahi, koia i waenganui i nga mea tuatahi i whiti atu ki Te Hokowhiti Maori. Koia nei ona korero mo te taitama o nga tuao:

Ko enei tama tane e ngkaunui ana ki te kaupapa, ahakoa kaore ano ratau kia eke ki nga tau e tika ana, engari ko te mana o a ratau whanau e kawe ana ratau ki te ope taua. Tekau ma rima noaiho te pakeke o etahi.

[page 39]

Ko nga tama tane e kawe ana i te mana o to ratau whanau, koia nei ka puta tenei korero, 'Ko koe te matamua o tena whanau, haere koe.'

I Rangitukia a Bill Rickard e taraiwa ana i te motu rore mo tona papa i Rangitukia, ka haere whawhai atu a ia me ona hoa ki te Poutapeta o Tikitiki ki te haina.

Ko te mahi a nga tangata i roto i te Poutapeta he toha haere i nga pepa. Ki te kore koe e mohio ki nga patai ka ui atu ki to hoa, a, ko to mahi he whakamarama i nga kupu ki nga hoa e whai atu nei ia koe. I taua ata, te nuinga o matou i haere ki te pakanga, i waho o te Poutapeta e haina pepa ana.

Ki te tahi o nga wahine o Rangitukia he waimaria nga tama tane no te mea kei mua ia ratau nga kowhiringa o te pakanga. 'E hara i te mea e haere ana ki te whawhai, mo te ngakau ke, e haere ana matou kia kite whenua ke.'

I te timatanga i whakaritea kia mutu nga hainatanga i te paunga o te marama o Oketopa, hoia ano ka haere tonu nga haina tae rano ki te tau hou, kia taea e nga kaikuti hipi me etahi atu ki te haina. He maha nga tane tu pakeke nei i haina, me etahi o nga morehu o nga Maori Paionia o Te Roopu Taua, e whakaiti nei i o ratau tau kia rite ai ratau ki nga tau e tika ana. Ko tetahi o aua tangata ko Marama Paraone no Raukokore, he morehu no te Pakanga Tuatahi o te ao me ona taina e toru. Tekau ma rima noaiho nga tau o tona taina a Te Riaki i te wa i hono atu ia ki te Maori Paionia o Te Roopu Taua, a, kua haina ano. Ka peka atu a Marama ki te kainga o te apiha haina tuao, a Dick Stirling, me ona whakaaro marohirohi ki te haina. Ko tana korero, "E hoa Dick, kei te hiahia ahau ki te haere ki rawahi." Ko te whakahoki mai ki a ia, "Kaore koe e tukua kia haere, he koroua rawa koe!" Ko te whakautu, "Ka taea e taua ki te huri i toku tau whanau." Ka whakaitihia ona tau ki te toru tekau, ka haere nei a Marama ki te pakanga.

Tere tonu te haere atu a nga tuao Maori o Te TaiRawhiti ki te haina, haere ana nga rehita ia ra ia ra. I haere ano a Tunoa Wanoa, he minita no te haahi Mihinare mo te pariha o Hikurangi ki te haina. I mua ake i whakataetae

a ia mo te tima pango mo nga Maori, hoia ano, i whakarerea e ia tona mahi minita ki te haere hei hoia mo tenei roopu hou.

Ko etahi o nga tane o Te TaiRawhiti e mahi ana i nga taone, i Poneke, i Heretaunga, i Rotorua, i Akarana, i haina i nga tari i roto i aua taone. E rua tekau ma wha nga tau o Harry Mackey no Waiomatatini, e mahi hepara ana i runga i te paamu whanaketanga o nga whenua Maori i Mamaku.

[page 40]

THE OLDEST VOLUNTEER

The enrolment form recording the oldest Tairawhiti person to volunteer came through the Paeroa office. It was from Tame Poata (Thomas Porter), who had enlisted in Thames. The last of Ngati Porou's tohunga tamoko (tattoo experts), a widower and father of eight, Poata had fought in the South African War and was a sergeant-major during the First World War. Three months short of his 71st birthday he wanted to have another crack. Telling the recruiting officers that he was fit, healthy and had all his teeth, he implored them to let him enlist. The younger men will need a kaumatua (elder) to look after them once they come out of

battle,' he said. The army politely declined his offer, but similar sentiments were expressed by kaumatua from other iwi.³⁷

He Koroua Tuao

A Tame Poata, koia te tangata tino pakeke o Te Tairawhiti i haina i tona ingoa i te tari o Paeroa. I taua wa e noho ana i Thames. He tohunga tamoko no Ngati Porou, he pouaru, e waru ona tamariki, he morehu no nga pakanga, i te Tonga o Afrika, i te Pakanga Tuatahi o te ao, he haihana mei ha ia i roto i taua pakanga. E toru nga marama i mua o tona ekehanga ki ona tau e whitu tekau ma tahi ka haere ia ki te haina. I mea atu ia ki nga apiha haina tuao he tangata tino ora ia, kei te mau tonu ona niho me te whakakuene kia ratau kia tukua ia kia haina. Kia hoki mai nga tama tane i nga pakanga ka kimi ratau he kaumatua hei tiaki ia ratau. Kaore i whakaae nga apiha, a, i pera ano nga kaumatua i roto i etahi atu iwi.

I te ata o te tahi Hatarei i Rotorua ka tutaki ahau kia Whiu Te Purei me nga tangata e rua no Ngati Porou. I mea mai ratau kia haere atu ahau ki to ratau taha ki te paparakauta. Kahore ahau i whaakae no te mea kei te haere ahau ki te tari haina. Ka korero tahi ratau, a, ko te mutunga ka haere mai ratau i toku taha ki te haina.

Ko nga tane o etahi atu iwi e noho ana i Te TaiRawhiti i haere ki te haina i nga tari i Turanga me nga tari i roto o Ngati Porou. Ko etahi no Ngapuhi no te mea i haere mai o ratau matua ki te kimi mahi i nga wahi pera ia Wharekahika me Hauti. No te mea i tipu mai ratau i roto o Ngati Porou, ko to ratau hiahia, he haere ki te haina i te taha o a ratau hoa.

Ahakoia i haina nga tama tane kahore e uru ki roto o Te Hokowhiti Maori, ki etahi atu ope taua ranei kia mutu ra noa nga whakamatautau a tinana. Ko nga whakamatautau a tinana te mea hei whakakahore etahi o nga tuao. Te tirohanga ki nga niho ka kitea ko te nuinga o nga tuao kahore i te ora, a, ka tohungia ratau ki te whakatika i o ratau niho. I Opotiki ka tangohia nga niho o tetahi o nga tuao o Te Whanau a Apanui kia uru atu ia ki roto o Te Hokowhiti Maori.

I nga marama i muri mai i kitea e waru tekau ki te iwa tekau paiheneti o nga tuao, nga Maori, nga Pakeha, kei te tino mate o ratau niho, a ko te nuinga me whakamau he niho kehua. I haere a Miki Harrison no Te Whanau a Iritekura ki nga whare o Te Kaunihera o Waiapu, i Te Puia mo tona whakamatautau a tinana. Ka harikoa ia no te mea i paahi ia i taua whakamatautau:

[Quoted text]

Ko etahi o nga tangata kaore nei i eke ki nga whakarite a nga apiha, ka whai haere tonu a ratau tono kia uru atu ki roto i roopu Maori. I tuku panui atu a Arnold Reedy ki a Ngata, ahakoia kua eke ona tau ki te toru tekau mawaru, e moe wahine ana me ona tamariki e rima. Koia nei tona reta:

Rutene Document
Nga Tama Toa— July 2010

RUATORIA.

November 6th. 1939.

Kia Apirana,
E Api, tena korua ko Te Riringi e noho mai na
i Poneke, i te taumata titiro o nga mea katoa.
I tuhi atu ai au he whakamarama atu i aku
whakaaro i haina ai au.

Tuatahi he titiro iho noku ki te ruarua o nga
mea i haina o Ruatoria nei. Ki te tangohia nga mea moe-
wahine, a, nga mea hoki e makere i te whakamatautau a nga
takuta ka he rawa atu a Ruatoria. Ka tika tonu a Te Riringi
kia aha mate mo tenei aha—ko au tonu hoi.

Tuarua ko toku whanau tonu, te pukahu tangata,
whenua, ~~raua~~, kaore rawa he mea i haina. Na reira ka shua
whakaea tonu ki te whakatanguru a te tini o te tamariki taane,
he aha kia riro ma matua anake te kawenga nei e waha ko nga
momo penei i toku kia tohungia.

Apiti atu ki ena ko te aroha ki nga morehu o te
pakanga ka taha ki te tu mai i runga i te kapa i te kore e ki
i nga tai-tamariki o nga tangata e tika ana. Hei te haurangi
noa i nga po Hatarei pakari atu engari ki te mau mai i nga
ingoa ki te wahi e kitea ai te taanetanga o te tangata, poturi
atu.

Kua takoto te patai a nga tamariki taane o tenei
takiwa katoa, ara, a nga mea kaore ano kia haina, memea ka
maro taku haere. Ka whakahokia e au -- ki te tasa e au nga
taipapa arai a te ture te peke ko taku hiahia tera. He ropu
kaita tenei, pakari hoki. Ora ana au no te mea ko te ropu
tenei e tatari nei au ko nga mahunga o taku Tainui Tribal
Team. Ka ki tonu nga Flaton e rua i a ratau, ki te tu tahi
ana i te tahe o nga mea kei Waipua me Te Aararo kaore he
maapu penei i te ao memea ki te paka ana. He poka tata tenei
ki te tino take o taku pukapuka ki a koe. Kia awe koe te
mohio ki taku hiahia, ara kua korero tonu au ki a koe i
runga waea, a kua rongo atu hoki ki to whakahoki mai.

E Api taku hiahia e haere i roto o te roopu
tuatahi ki Poneke kia tarai tia. Kua tirohia aku niho; ka mui
te pai a ko taku tinana kei te toe.

Ka mui aku tipuna matua taina hoki hei mau i aku
tamariki me to ratau koka ki te mau e tika ana. Kaore au i te
whakaaro kis porerea atu ki te Kawanatanga hei whangai i a
ratau memea ki te rite taku tumanako.

Ka hoki atu aku mahara ki to korero i Mihikoingo
moku mo to tuunga a nga ra kei te heke. A na te whawhai nei
ka kaha te korero tia ano i naianei.

Ko taku titiro tenei; ka mui nga tamariki matauranga kei roto
i a Ngati Porou a kei nga kura hoki e whakatipu ana mai. I toku
kuranga ko au te tangata kaore i paahi ki nga whakamatautau
e hara i te mea he kore roro, he mangere he pirangi ki nga mea
memeha noho, tae noa mai nei ki te pakeketanga uaua tonu te
makere atu o enei ahumatanga ki raro. Ina noa hoki i mahara ai
ki roto i te poho o te iwi he mohio ki toku manawa he manawa
Maori. Koia nei noho. Ka pukahu rawa nga korero nei ka
kapo nga whatu. Heoi ano na to mokopuna aroha,

Na Reedy

He rangatira a Reedy, e whai mana ana i roto i tona iwi me tona mohio
ka whai mai etahi i a ia. E toru tekau ma wha nga tau e noho ana a Ngata i
roto i te Paremata me te whakamiha o nga tangata o taua whare tae atu ki
nga apiha o nga ope taua. Ki te kore ia e tautoko i nga tono penei i tenei a
Reedy me etahi atu, e kore ano nga apiha o nga ope taua e whakaae.

I te paunga o te marama o Oketopa nuku atu i te rua rau mai i Turanga,
mai i Ngati Porou nga tuao i tono mo Te Hokowhitu Maori. Ahakoa e pai ana
te haere a nga tono, engari kua kitea e whai ana i nga tono mo te pakanga
tuatahi o te ao. I taua wa e whitu tekau ma rima paiheneti nga tuao mai i Nga
Puhi, mai ia Mataatua waka, mai i Te Tairawhiti, i haere i roto i Te Maori
Paionia o Te Roopu Taua. He iti noaiaho nga tono a nga rohe i raupatuhia o
ratau whenua, hoia ano, i tenei wa kaore he maharahara.

I te paunga o te marama o Oketopa, te ra i whakaritea kia haere te ope tuarua ki to ratau hopuni, ka nekehia ki waenganui o te marama o Noema 1939 tae atu ki Hanuere 1940. I whakaritea e Ngata he akoranga mo nga taiwhenua kia kore e memeha noa te ngakaunui a nga tuao kua haina, tae atu ki nga mea e whakaaro ana. Ko nga utu mo tenei kaupapa he whakaaro ki nga morehu e hiahia ana ki te whakahaere i nga akoranga. Ahakoa kahore Te Minita Waonga i tino tautoko i te kaupapa, engari, whakaae ana ia he whare whakatutu, nga pu me etahi atu taonga mo a ratau mahi whakatutu. Huri noa i Te TaiRawhiti e mau ngakau ana nga morehu me nga tuao ki tenei kaupapa, ki etahi he rakau noa iho a ratau pu. Ko tahi rau maero te haere a te tahi o nga morehu ki Turanga ki te kimi he whakamarama mo te kaupapa e toru, kia taea e ia ki te whakauru ki roto i ona akoranga.

[page 42]

NGA AWANGAWANGA A NGA HOA WAHINE

I whakaritea e nga apiha haina tuao ko nga tono a nga takakau, ko ona tau i waenganui i te rua tekau ma tahi me te toru tekau ma rima, hoia ano, i waenganui o te marama o Noema ka whakaritea e ahei ana nga tane moe wahine ki te haina, engari kia rua noa iho ona tamariki. I whakaritea kia taea nga tangata whai mana kia haere ki nga kopuni hei apiha.

I hari koa nga rangatira Maori, ki tetahi tuao ahakoa ko marena, koiane tona whakamarama ki Te Minita Waonga:

Koia nei ta matou mahi, he arahi i te iwi, i nga wa o te maungarongo, i nga wa o te pakanga, penei ia tatau i tenei wa. Kei roto ia matou tinana, i o matou wairua o tenei mea te whawhai, he mea tuku iho mai i o matou tipuna, ki te kore koe e whakaae ki o matou tono ka ngaro o matou mana. Kahore e taea e matou ki te tono i o matou tai tama ki te mura o te ahi engari me haere matou hei kaiarahi i a ratau.

Kei te awangawanga nga wahine moe tane no te mea kei mate o ratau kai whangai, te papa o a ratau tamariki me to ratau hoa tata, mo ake tonu atu. Na Parerau Pouwhare, te tamahine a Ngata, e noho ana i roto ia Tuhoe, i tuhituhi mai i Ruatoki, e whakamama ana, no te mea kaore tona hoa tane morehu o te pakanga tuatahi o te ao i paahi i tona whakamatautau a tinana, hoia ano, kei te maharahara tonu ia kei tukua tona tane kia haere. Te nuinga o nga wahine i whakaae ki haina o ratau tane, no te mea, i whakaaro ratau e kore e tukua o ratau tane kia haere ki rawahi. E noho ana a Hone raua ko Maria Green i Tikitiki, ko tahi rau nga kau e mirakahia ana e raua i runga i te whenua o to raua whanau. Ahakoa e wha a raua tamariki, a, e hapu ana a Maria, e waha ana i te potiki a Hone Junior, kaore rawa ona maharahara ki nga tono mo nga tuao, hoia ano, i huri ona whakaaro i tona rongona kua haina tona hoa tane. I te whare piriota a Cole, a Hone me etahi tangata e hui ana, i te haerenga o ona hoa ki te haina ka haere atu ia ki to ratau taha ki te haina.

Mehemea i maro ki te haere, ka hoki au ki te kainga. Ahakoa tonu mehemea i oti he kainga mo matau kaore au e noho i konei. Kaati, kua kore nei a ia e paahi kua tau aku mahara, engari ko Paki ki taku mohio tonu kaore ano kia mutu tona hiahia haere.⁴⁸

If he is accepted I shall come home. Even if a house is completed for us I shall not remain here. However, he has not passed and my mind is at ease, but Paki, as far as I can see, has not given up hope of going.

[quoted text]

Kaore noa i pau nga marama e rua, ka haere a Green ki te kopuni. No te mea kua mutu etahi mahi i runga i nga paamu, kua tae ki te wa o nga whakata, a, kua tae ki te paunga o te tau 1939 ka eke nga hainatanga mo Te Hokowhitu Maori mai i Te TaiRawhiti ki te wha rau, e rima tekau ma toru, me nga hainatanga a nga Pakeha, e ono rau, e ono tekau ma ono mo Te Roopu Taua.

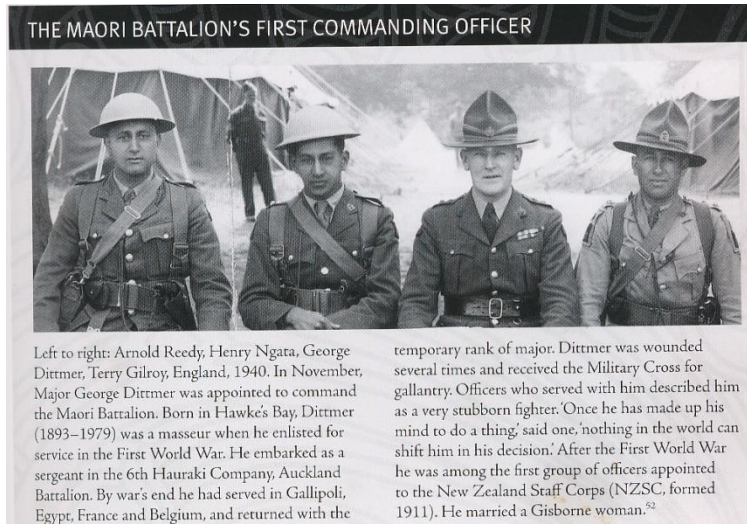
[page 43]

NGA HANGANGA ME NGA KAIMAHI

I whakaaea e te Kaunihera Whakatupato Maori kia rite Te Hokowhitu Maori ki etahi atu o nga ope taua, ko tahi rau e rua tekau ma rima nga tane a nga kamupene whai pu, a, kia wha aua kamupene, a, kia rua rau nga tane mo te Takuahi (H.Q). Ko te tumanako kia rua nga tononga, ko tahi rau e rima te kau nga ika tauhou o ia tono o nga opetanga hei hapai i nga mahi a Te Hokowhitu Maori. I roto i te hanganga o Te Hokowhitu Maori, ka kitea he wahanga mo nga tikanga, a whanau, a iwi, ka waiho ko a tatau whakapapa hei here ia tatau. Ki te hangaia nga kamupene whai pu i runga i nga tikanga a iwi ka taea e nga apiha a nga ope iti ki te tohutohu i a ratau whanau tae noa ki nga hononga a iwi i roto i nga kamupene. Ko tenei e tautoko ana i nga whakaaro a nga pakeke, kia haere tahi nga hoia me nga apiha ki a kore ratau e mahi tinihanga.

Ko nga hanganga a nga kamupene i haere i runga i nga rohe mo nga pooti Maori. I mea a Ngata me wehe atu te tahi wahi o tona rohe, mai i Opotiki ki Te Hauauru, no te mea, ka taea e nga iwi o Te Arawa me Mataatua ki te waha i to ratau ake kamupene. I hangaia a 'B' kamupene i runga i nga ika tauhou o aua rohe. Ko Tarakeha te rohe i waenganui ia Ngai Tai me Te Whakatohea. Ma tena wahanga o Te TaiRawhiti, mai i Torere ki Te Upoko o Te Ika, e whakakao mai i nga ika tauhou mo te 'C' kamupene. Koia ra te whakaaro i te tuatahi.

I nga marama e rua e whai ake nei ka haere tonu nga whakaurunga ki Te Hokowhitu Maori, ka noho marama e kore e taea e Taranaki, e Waikato me nga iwi o Te Tonga ki te whakaki i te wahanga i whakaritea mo ratau, ara, kia hangaia a 'D' kamupene. Ka whakanekehia te rohe i waenganui ia 'D' me te 'C' kamupene kia taea e Ngati Kahungunu mai i Paritu ki Te Tonga ki te hoatu he tangata mo te 'D' kamupene. Ko nga iwi o Te Taitokerau me Ngati Whatua, koia nga iwi o te 'A' kamupene, a, i hangaia Te Takuahi mai i nga iwi katoa.

I te marama o Noema i tohungia a Major George Dittmer hei Kaingarahu mo Te Hokowhitu Maori. I whanau mai ia i roto o Heretaunga, he mirimiri tona mahi i te wa i haina ia mo te Pakanga Tuatahi o te ao. He haihana a ia mo te 6th Hauraki Company, Auckland Battlion i te wa i haere ia ki rawahi. Te mutunga o taua pakanga kua eke ia ki te turanga Meiha, i tae atu ki nga whenua o Gallipoli, o Ihipa, o France, o Belgium. I whiwhi ia ki te Military Cross no te mea i taotu ia. Ki etahi o ona hoa apiha he tangata kaha ki te whawhai, he upoko maro. Ki nga korero o tetahi o aua apiha, 'ki te whakatauria e ia he take, ka noho ki tena, e kore e nekehia ona whakaaro,' I muri mai o te pakanga o te ao koia te tahi o nga apiha i whakaritea mo te New Zealand Staff Corps. No Turanga tona hoa wahine.

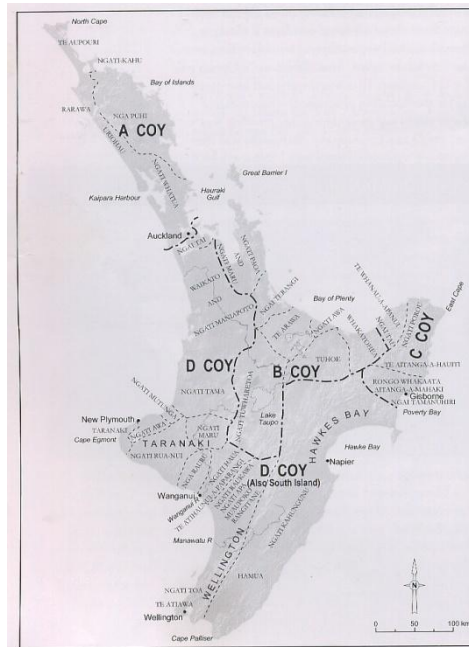
[page 44]

Ko te hiahia o nga mema Maori kia noho he Maori hei apiha mo tenei roopu taua. Ko te whakaaro a te kawanatanga i te mutunga ka noho ko nga Maori hei apiha mo tenei ope taua, engari i tenei wa me whai atu i nga tohutohu a nga kaiwhakahaere i nga hoia kia whakatuhia nga apiha me nga haihana mai i nga hoia pumau me nga hoia tuturu, ahakoa he Pakeha. Kaore nga iwi o Te Tairawhiti e rata ki tenei whakatau. Kia Te Arawa, i whakae ratau ki te tuku i o ratau tama tane kia haere i runga i te whakatau, ko te Kaingarahu o Te Hokowhitu Maori, anake te mea Pakeha. I mea mai ratau kia tupato, ki te whakatuhia he pakeha hei apiha mo nga

Rutene Document
Nga Tama Toa– July 2010

kamupene, kei kore e puta atu nga ika tauhou o Te Arawa ki nga whakamatautau a tinana, ki o ratau koero ngakau pono ki te kaupapa. Tere tonu nga iwi o Te TaiRawhiti ki te tautoko i te take a Te Arawa. Hangai tonu te tono a Ngati Porou ki te Minita Waonga: Nga Kaiarahi me nga apiha o te Maori Paionia o Te Roopu Taua i tera atu pakanga o te ao he Maori, e pono ana matou ka taea e tenei reanga ki te pupuri, ki te whai atu i nga waihotanga a ratau i haere atu i mua ia tatau.

Koia nei nga kupu a Henare Ruru, he rangatira no Te Aitanga a Mahaki, i muri mai i te tahi hui i tu ki Te Poho o Rawiri, “ka pahitia te motini, me Maori nga apiha – ka pai.”

E hara kau tenei i te whakahe i nga apiha Pakeha i runga i te whakahawene, engari i runga i to tatau mana Maori. I muri mai koia nei nga whakamarama a Charles Bennett: “Kaua e titiro ki tenei kaupapa he wehenga tangata, engari me whakaaro ke ki te wairua kei te pupu ake i roto i tena tangata, i tena iwi, ko nga taonga tuku iho enei kia kore ai e whakarongo ki nga whakaiti ki te whakahe i te tahi i te tahi.”

I te marama o Noema ka mutu nga whakamatautau a Major Dittmer i nga tangata hei apiha Maori, ki tona whakaaro ko tahi noa iho e tae ana ki te turanga kaiarahi mo te roopu, ka mea atu ia ki te Tari Matua mo nga hoia kia

tohungia kia toru nga apiha tino pakari hei apiha mo Te Hokowhitu Maori. Ko te whakaaro kia noho ko nga Pakeha hei apiha kia pakari ra noa nga Maori ki te waha i nga turanga kaiarahi.

THE YOUNGEST NCO (*Te taitama i uru hei haihana*) pg 45

THE YOUNGEST NCO

His father, who had fought at Gallipoli during the First World War, was from Waihirere and his mother came from Matahi in the Urewera.

I was born on 12 January 1920. Ko taku ingoa hoki ko Timi (Jim), engari no taku haerenga ki te (Timi or Jim are also my names, but when I went to) sign up, I was only nineteen you see, i te raparapa haere he ingoa (I had to find another name) so I changed it to J. P. R. [James Paul Robert] Kingi. . . I was shepherding at the back of Te Karaka. Jim Ferris, the rangatira (chief) of Wainui, he's a recruiting fulla, him and my father, they went to the First World War . . . I think because they knew each other, he rang me up. "You got to go to Trentham. You bring your gear down, dogs and everything." Oh well, I thought, here goes, "Goodbye". All the shearers were there, relations all there. They said, "Knock off boy. Let's have a drink of beer." Then the Mangatu truck came up there, a big truck and picked up my horse, dogs, everything and took me back to the Te Karaka Hotel. My grandfather, Tureari, he was there complimenting me, and everything. I stayed there about an hour and then came back home here [Waihirere]. My father was here and all the old people. I was here about three days before I left.²⁹

Timi J. P. R. Kingi, one of the Te Aitanga-a-Mahaki recruits selected for Trentham, was the youngest of those nominated.

A Timi 'J.P.R.' Kingi no Te Aitanga a Mahaki, koia tetahi o nga ika tauhou i haere ki Trentham, ahakoa kei te tai tama tonu ia. Ko tona papa i haere ki te Pakanga Tuatahi o te ao, i whawhai i Karipori (Gallipoli), no te Waihirere ia, me tona whaea no Matahi i roto o Te Urewera.

"I whanau ahau i te tekau ma rua o hanuere i te tau 1920. Ko taku ingoa ko Timi, engari no taku haerenga ki te haina, tekau ma iwa noa iho oku tau, ka raparapa haere he ingoa moku, no reira ka tinia toku ingoa ki J.P.R.[James Paul Robert] Kingi. I taua wa e hepara ana ahau i muri atu i Te Karaka. Ko Jim Ferris he rangatira no Te Wainui, he apiha haina tuao, ko raua tahi ko taku matua i haere ki te Pakanga Tuatahi o te ao. No te mea i mohio raua kia raua ka patu mai ia te waea, "Me haere koe ki Trentham. Mauria mau au taonga, nga kuri nga taputapu katoa." Ka puta te whakaaro i roto i ahau 'E noho ra.' I reira nga kai kuti hipi, nga whanaunga, ko ratau katoa i reira. Koia nei a ratau korero, "Kua mutu to mahi e tama, kia unu waipiro tatau".

Ka tae mai te motu rore o Mangatu, he ahua rahi ka kawea taku hoiho, oku kuri me oku taonga katoa ki te paparakauta o Te Karaka. I reira toku tipuna tane, a Tutearitonga Kingi e whakanui ana i ahau me nga mea

Rutene Document
Nga Tama Toa– July 2010

katoa. Kotahi haora ahau e noho ana i reira ka hoki mai ahau ki te

TAIRAWHITI TRAINEES WHO WENT TO TRENTHAM		
Recruit & age	Tribal affiliation/s	Hapu
Wi Patene Anaru, 33	Whanau-a-Apanui	
George Te Kuru, 31	Kahungunu/Apanui	
Donald Haronga, 34	Kahungunu*	Rongowhakaata*
2/Lt Wiremu (Bill) Rigby, 31	Ngati Porou	Whanau-a-Karuwai
Waka Potae Karaka, 33	Ngati Porou	Whanau-a-Ruataupare
Henare (Henry) Ngata, 20	Ngati Porou*	Whanau-a-Karuwai*
Pakira (Paki) Jones, 29	Aitanga-a-Mahaki	
Matu Rangī, 35	Rongowhakaata	
Reupena (Reuben) Riki, 28	Ngati Tamanuhiri	
Ngarangi (Kahutia) Te Hau, 25	Ngati Tamanuhiri	
Hurari (Julian) Thompson, 29	Ngati Porou*	Aitanga-a-Hauti*
Paratene (Tene) Kohere, 29	Ngati Porou	Ngati Hokopu
Hanara (Arnold) Reedy, 36	Ngati Porou*	[Te] Aowera*
Nopera (Noble) Te Kawa, 31	Ngati Porou*	Ngati Pokia*
James (Jim) Tuhiwai, 29	Ngati Porou*	Aitanga-a-Hauti*
Kawa Kaa, 28	Ngati Porou	Takimoana/Ngai-taane
Albert Wanoa, 21	Ngati Porou*	Ngati-taane*
Lt Karl Ferris, 45	Ngati Porou*	Whanau-a-Ruataupare*
Ihala (Ike) Rimi, 27	Ngati Awa*/Apanui	Ngati Hokopu*
Mauri Bennett Delamere, 23	Whanau-a-Apanui	
John Isaac Walker, 24	Whanau-a-Apanui*	Te Ehutu*
Paratene (Tene) Anaru, 29	Whanau-a-Apanui	
Wiremu (Bill) Maxwell, 35	Ngati Porou*	Rakairoa*
Lt Perekura Tureia, 42	Ngati Porou	
Tame (Tom) Kawa, 22	Ngati Porou	Ngati Horowai
Miki Harrison, 25	Ngati Porou*	Whanau-a-Tri*
Timi (J. P. R.) Kingi, 19	Aitanga-a-Mahaki	
Hira (Syd) Kopua, 21	Ngati Porou	Whanau-a-Ruataupare
James (Jim) Hiki Lardelli, 30	Ngati Porou	Ngati Konohi
Wiremu (Bill) Poutu, 32	Ngati Porou	Whanau-a-Rerekohu
Tame (T. T.) Tangohau, 21	Ngati Porou*	Aitanga-a-Hauti*
Wira (Bill) Anati Toroa, 23	Ngati Tamanuhiri	

Information taken from soldiers' personal files. *denotes the iwi/hapu affiliation stated on their registration form (Maori version). The form asked for only one affiliation. Where there is no asterisk the iwi/hapu has been determined through enquiries made with family members. Heights ranged from 5 foot 2 inches to 6 foot.

kainga, ki te Waihirere. I reira taku matua me aku pakeke. E toru nga ra ahau i reira, ka wehe atu ahau i Trentham.”

I te marama o Hanuere 1940 e whitu rau, e rima tekau nga tane o Te Hokowhiti Maori i tohungia ki timata a ratau whakamatautau, engari ki nga whakaaro kia timata i aianeia na whakamatautau mo nga apiha, mo nga haihana. I te rua tekau ma ono o Noema i tohungia kia tahi rau, e wha tekau ma ono nga tane, kia timata a ratau whakamatautau ki te kopuni o nga hoia i Trentham, me te tumanako, e whitu tekau ma rima paiheneti ka eke ki nga turanga hei apiha iti, hei haihana. Ki te kore e eke ki nga tumanako ka tohungia he tane ano mai i nga toenga o te whitu rau e rima tekau, no te mea e whai ana i te tikanga kia ara mai nga apiha mai i nga hoia. Ko nga apiha haina tuao e tutai ana etahi kaitono, i haere a Major Dittmer ki nga hopuni a nga hoia ki te korero ki etahi ika tauhou e whakamatautauhia ana.

Ko te tumanako, ko nga kaitono a Turanga me Ngati Porou, kia ahau mai i nga hapu, i nga iwi o te rohe. Ahakoa i whakaaro etahi ma te whakapapa ka uru atu te kaitono hei apiha, engari, e hara kau ko tenei anake. Ko nga kaitono e hiahia ana e nga kaiwhakahaere ko nga tane i haere ki te kura tuarua, i haere ranei ki nga kura whakaako whakatutu hoia. I tukua atu e

Tawhai Tame po etahi ingoa o Ngati Porou hei kaiarahi no te mea i kitea ia o ratou mahi i rawahi i te pakanga tutahi o te ao. Koia nei ona kupu kia Ngata,

“I noho hoia ahau i raro i enei tino apiha a Tupara, a Pekama, a Kohere, a Jim Thompson, a W Stainton, a Jack Brooking me C Goldsmith. Ko enei tangata e kore nei he awangawanga, he wehi kore matatoa. He tangata ka arohia e o ratau hoa, te iti me te rahi, he tangata maia. Engari ki te titiro atu koe ki o ratau mahi whakatutu, mahi apiha, e kore e kitea te tahi mea ataahua.”

[page 46]

He mea tohu e Ngata ko nga morehu o te Pakanga Tuatahi o te ao kia haere ki Trentham, ahakoa ka noho noa iho ratau mo nga whakamatautau i konei, i Aotearoa nei. Ahakoa i tohungia e Ngata ko Tamepo me nga morehu e whitu kia haere ki Trentham, ko Parekura Tureia me Kani Ferris anake nga mea i haere, no te mea kaore etahi atu paahi i o ratau matatautau a tinana. I mua o te haerenga o enei tokorua ki Trentham kua whakaritea kia noho raua hei apiha, i pera ano a Bill Ngata. Ko etahi atu ka haere ika tauhou ki te whakaako apiha iti me te whakaako mahi haihana. Nga tangata e rarangi ana ko nga mea i haere ki Trentham mai i Te TaiRawhiti.

TRENTHAM MILITARY CAMP

I whakahaerehia nga poroporoaki ki te hunga e haere ana ki Trentham i Te Poho o Rawiri, e toru nga wahanga i wehe atu ki reira. I wehe atu ratau mai i te Abercorn Hall i waenganui i tewhare kaunihera, ko te Mayor, ko ona hoa rangatira tae atu ki nga whanaunga e mihi atu ana kia ratau.

I haere nga ika tauhou ma runga paahi ki Nuhaka, ki Te Wairoa ranei, ka moea te po i era marae. I te ata ka hono atu ki nga tuao o Ngati Kahungunu, ka haere ma runga tereina ki to ratau hopuni. (I tae te rerewei ki Te Wairoa kaore ano kia hangaia ki Turanga.)

He maha nga whaikorero ka puta i mua o te wehenga o nga tane. I kauhau a Matu Rangi ki nga ika tauhou, e rima ratau o te wahanga tuatahi, kia kua e wareware, ko ratau kei waha i nga tumanako o te hunga kainga kia eke ratau ki nga turanga apiha. I whakaritea kia ono nga tane o te wahanga tuatahi, hoia ano kaore a Wira Toroa i tae ki te haere no te mea i te kura o nga tane o Turanga a ia e whakaako ana, e whakatutuki ana i ona whakamatautau.

I waenganui o te marama o Tihema i hono atu ia ki ona whanaunga i Trentham. E toru nga ra i muri mai, e rima nga ika tauhou no ko atu a Whangara, i haere mai ki Turanga ma runga pahi, haere atu ana ki Trentham. I korero atu a Rongowhakaata Halbert kia ratau, “Kia kaha ana koutou no te

mea e waha ana koutou i te mana o te hunga kainga, me te mihi ano kia koutou mo to koutou hainatanga. Kia maumahara ko ratau te kanohi Maori e kitea mai ana e nga iwi o rawahi. I te waru o nga ra o Tihema ka wehe atu te wahanga tuatoru. I roto i taua roopu ko Rutene Parekura Tureia, e tino roa tonu a ia e tohutohu ana i nga tauira taiwhenua, i haere ano ia ki te Pakanga Tuatahi o te ao, i mahi ano ia mo te tari Maori i Turanga. Ahakoa i whakakorehia tona tono tuatahi, no te mea e ono ana tamariki, kua tu pakeke ke, engari na Ngata i whakakore i taua whakaritenga.

[page 47]

Ka tutaki a Tureia me ona hoa, e whitu, ki te wahanga o Te Whanau a Apanui i wehe mai i Opotiki i taua ra. Koia nei ratou i tohungia hei whakaako i nga mahi apiha, i nga mahi haihana mai i Te TaiRawhiti. E wha nga ra i muri mai o to ratou taunga ki Trentham, ka haria a Jim Lardelli ki te hohipera o Poneke, nga ona mahi kuti hipi i mate ai tana tuara.

He marohirohi nga whakaaro o nga takuta kia kore ia e hoki ki te mahi hoia, kaore ia e whakahokia ki te hopuni.

[page 48]

He mea whakaaraanu nga ika tauhou ki roto i nga paratunu (platoon), kia hoahoa ratau ki etahi atu hoia. I whakaritea e nga kai whakaako kia tino tika ta ratau whakaako i nga ika tauhou, engari, tumeke ana ratou i te kitenga o nga apiha, he tere te iwi nei ki te hopu i nga whakarite, i nga tikanga. I peka atu te Mayor o Turanga, ko ia e noho ana i runga i te Minita Waonga o te

Paremata, a D W Coleman MP, ki Trentham i te timatanga o te marama o Tihema. E mohio ana ki etahi o nga tangata o Te TaiRawhiti, koia nei ana korero, ko te tupakoko a nga Maori ki nga tohutohu he tino miharo, me temea nei ko tahi tau ratau e whakaako ana, e hara ko nga ra e whitu noa iho nei.

I te mea kaore ano nga ika tauhou kia whakaakohia ki mahi hoia he hautipua, kaore noa iho e roa, kua mau ia ratau nga nekenekehanga me nga uauatanga o nga whakatutu. Ka maumahara nga mea i kite i te rau o nga hoia, he tautaki mo te whakatuwheratanga o Te Kooti Maori i Rongotai i te tekau ma wha o nga ra o Tihema 1939. I whakaaro nga Pakeha kaiako, no te roa o nga haora e whakatutu ana i Trentham, ki nga Maori, he wairua toa i heke mai i o ratau tipuna, mo nga taiaha, mo nga tewhatewha, me etahi atu rakau patu tangata. Kia Charles Bennett, i waenganui i te tautaki, kaore i ko atu i enei kai whakaako hoia i tohua mai.

E rua noa iho nga wiki matau e noho ana i roto i te hopuni, ki te whakaaro o nga tangata e kore e taea e matau te mau i nga whakatutu uaua i raro ia te waha upoko haparangi (“Screaming Skull!”), koia ra to matau ingoa mona, ko ia te tumuaki kaiako i Trentham, ko Major McCulloch. Ko tenei tautaki i tu ki tenei whakaaturanga.

Ko Rangi Royal te kaiarahi me Bill Ngata tona tuarua, ka hikoi haere i nga tautaki, me te tangi ano o nga puoro, rite tonu o ratou whakatutu ki nga hoia kua tino pakari mo tenei mahi i te marama toru. Te haerenga ki rawahi kua

mohio te katoa ko nga Maori he toa mo tenei mea te whakatutu. I te wa i hikoi nga hoia i mua i te Pirimia o Peretania, a Winston Churchill me ona hoa, ka whakaritea ko Te Hokowhitu Maori te ope whakamutunga, no te mea ko ratau nga toa. Ka taea e a matau hoia nga kopuratanga koia nei nga korero a tetahi apiha.

Ka tukua kia te kau ma tahi nga ra whakata mo nga apiha me nga haihana mai i te rua tekau ma rua o Tihema, a ko te nuinga i hoki ki a ratau whanau Kirihimete ai. I te paunga o te marama o Tihema kua maharahara a Ngata kaore i te tika nga tangata i tohungia kia haere ki Trentham, me tana whakaaro ki a tirohia te take nei, i mua o te hokinga o nga tane ki to ratau hopuni. He tika tonu tana i whakahe mo nga tane i tohungia, no te mea kaore i tino nui nga mangai mai i Tokomaru ki Whangaparaoa. Ki a ia kia whakatikahia, a ka tono ki nga apiha haina tuao kia titirohia ano nga ingoa. Ka tukua atu, e Jim Ferris, na ingoa a Reta Keiha raua ko Pat Priestly mai i Turanga. I tona wa ka tu a Keiha hei Kaingarahua mo te 'C' Kamupene me Te Hokowhitu Maori. Ko te kupu tenei a Jim Ferris, kua pau tana ngakau me tana wairua ki te whakahaere i nga mahi o te pakanga mo te taha ki nga kaiarahi Maori tae atu ki ana mahi haina tuao. Kei te marama mai koe te mana o tenei tangata. I korero atu a Takuta Tutere Wirepa, he mangai mo Te Whanau a Apanui, kia Ngata, kei te tino tautoko to matau iwi ki to whakaaro kia noho ko nga Maori hei apiha mo nga hoia Maori.

Ko taku wawata, ka taea nga tangata i tohungia hei tiaki a ratau taina, a ratau tuakana i roto i nga piki, i nga heke, a kia kore e mate. E mohio ana ahau ka taea e Ngati Porou nga take matawhawhati, a ki te matangurunguru o ratau whanaunga o Apanui, kore take noaiho te rere o nga toto i roto ia ratau.

Rutene Document Nga Tama Toa– July 2010

Coast, particularly from Tokomaru north, was not well represented.⁷² He recommended that the imbalance be adjusted and asked his recruiting officers to forward him the names of further potential candidates. Jim Ferris gave the names of two Gisborne residents—Reta Keiha and Pat Priestly. Of Keiha, a future commander of both C Company and the Maori Battalion, he wrote that he and his family 'have entered heart and soul into the business of the conduct of this war as far as Maori leaders can, especially in regards [to] recruiting. Reta needs no recommendation from me to you.'⁷³ Dr Tutere Wirepa, a Te Whanau-a-Apanui spokesman, told Ngata our people are wholeheartedly behind the stand you are taking that our own boys be officered by some of themselves:

My only hope is that our chosen ones to whom we are entrusting the lives of their brethren will not let you and us down. I know you have the fullest confidence in the Nati [Ngati Porou] for the unexpected, and if their whanaunga (relatives) of the Apanui side should disappoint, then they are not worthy of the blood which courses through their veins.⁷⁴

Wirepa need not have had any concerns: his young relatives would prove to be among the most daring in battle. Four of the five Distinguished Conduct Medals (DCMs) awarded to men from C Company during the war would be won by the descendants of Apanui-rianga-nutu. Ngata also suggested that recommendations should lean in the direction of maturer men with practical experience in the things that soldiers are expected to face on active service. Too many men in camp are of the educated type, with little practical knowledge of the rough side of life.⁷⁵ Knowing the type of recruit the candidates would be required to interact with

Maori Battalion officers and trainees seated in the Maori Court of the Centennial Exhibition pavilion at Rongotai. On behalf of the men Maj Dittmer receives from the Minister of Defence three wireless sets donated by Ngati Poneke, Ngati Porou and the carvers and builders of the meeting house in the Maori Court. Carved batons were also presented to the officers. From left to right, in front: Cecil Bloomfield, ? Fred Baker, ? Dittmer (standing), Hon. Fred Jones (with back to camera), Tiwi Love (blurred), Paul Te Punga, Te Kauru Karaitiana, Kani Ferris, Chris Sorrenson, Bill Ngata, Harding Leaf, Pitimi Tahiri (seated), Alf Scott, George Weir.

Kia kua a Wirepa kia awangawanga, no te mea, ko ana taina he toa i roto i nga pakanga. E wha o nga taonga wikitoria (Distinguished Conduct Medals), o nga me e rima i whakawhiwhia e te 'C' Kamupene i te pakanga, he mea whiwhia e nga uri a Apanui-ringa-mutu. I mea atu a Ngata kia whakaarohia nga tane tu pakeke no te mea ko ratau nga tangata e mohio ana he aha nga take kei mua i nga hoia i roto i nga pakanga. He maha nga tane i roto i nga kopuni e whai matauranga ana, engari, kaore ano ratau kia kite i te taha harahara o te tangata. Ko nga mea e tutaki ana ki nga ika tauhou, he tangata taikaha, a ka mohio a Ngata ma te hoia pakari, ma te ringa kaha ka taea te whakarata enei tu momo tangata.

I te tau hou ka hoki atu nga ika tauhou ki Trentham ki te tatari ki nga toenga o to ratau roopu. I tono atu a Dittmer, kua eke nei hei Ruteneti Kanara, he rarangi ingoa ki te Takuahi o nga hoia, a ka tautokohia aua tono i te rua tekau ma rima o Hanuere. E rua nga apiha hou o Ngati Porou i runga i aua rarangi ingoa, ko Rewheteneti tuarua Waka Karaka, he mokopuna na te rangatira o Te Whanau a Ruataupare, a Henare Potae, me Rewheteneti tuarua Arnold Reedy, ko tona koka i heke mai i nga rangatira o Te Whanau – a-Rakaiora me Te Aitanga-a-Mate. I whakaritea ko kapene Alf Scott te kaingarahu mo te 'C' Kamupene, a ka hono atu a Parekura Tureia me Kani

Ferris ki taua roopu. I tonoa a Rewhenetenti tuarua Bill Ngata, no Ngati Kahungunu tona hoa wahine, ki Takuahi o te kamupene hei apiha mo te Paionia ope iti. I te rua tekau ma wha o nga ra o Hanuere ka nekehia nga apiha hou me nga haihana ki te papa mo nga mahi ahuhenua, ko nga ra e rua i mua o te putanga mai o te toenga o to ratau roopu.

[page 50]

KO TE WEHENGATU O TE ROOPU KI TE HOPUNI

Ko tahi rau tekau ma ono nga tuao i haere i roto i te wahanga tuatahi ki Papaeoia mai i a Ngati Porou me Turanga. I roto i te ihi ka whakatuhia nga poroporoaki e nga rohe katoa.

Maori Battalion officers and NCOs leave Trentham for Palmerston North, 24 January 1940. Left to right: Addie Mitchell (glasses), ?, ?, Duncan McRae. At windows: Dan Urlich, Whiti Mane, Bill Toroa, Henry Ngata, ?, Kahutia Te Hau, ?.

E kii ana te Hono ki Rarotonga, he whare kei Tokomaru, i te wa i whakaritea e nga committee a nga Pakeha, a nga Maori, he hui mo te katoa, mo te rua tekau ma tahi tuao o te hunga kainga e wehe atu ana. He maha nga waiata a Tuini Ngawai i titohia e ia, i tenei wa ka waiatahia te waiata a ringa, 'Te Hokowhitu Toa', he waiata poroporoaki, mau tonu ana i te katoa.

I whakatuhia e te Tokomaru Bay RSA he konohete kai paipa. I korero a Tawhai Tamemo mo tana haere ki te pakanga tuatahi o te ao me te whakanui i nga mahi a Ngati Porou ana kua heke mai kia koutou. Ko te whakautu a nga tuao he waiata, he haka.

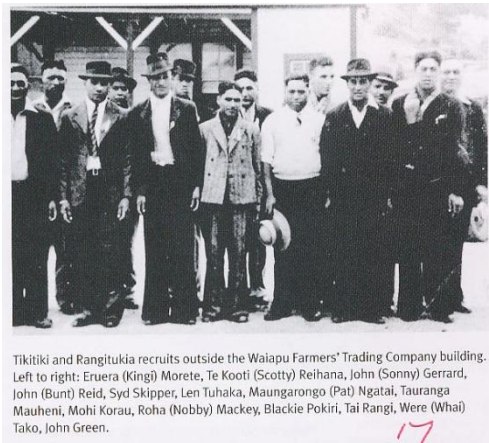
Tekau nga ika tauhou i whakanuia i taua ahiahi i Whangara. Ko nga korero a nga matua, a nga pakeke ko Ruku Hinaki, ko Dick Leach, ko Karaitiana Poki, ko Hira Paenga, ko Sam Reid, ko Rauna Paenga me Pahau Milner. E korero ana ratau mo nga haerenga a te Maori ki te Pakeha me te

haere tahi ki te karanga a Aotearoa. Ko Pat Priestly no Pouawa, i moe ia Riria Hinaki no te hunga kainga, te whakautu mo nga tuao:

Kaore ano kia marama te huarahi kei mua ia matau, engari, kei te pumau a matau hinengaro ki nga takahanga kei runga ia matau.

Kia whakanui nga take Maori, kia pumau ta matau tu ki te taha o a matau hoa whawhai, kia pumahara ki nga hoa, ki nga whanau o te hunga kainga. E kore e wareware i enei take.

I haere a Emma Delamere ki Omaiao i te taha o ana whanaunga ki te poroporoaki nga ika tauhou o Te Whanau-a-Apanui. Tekau noa iho ana tau i taua wa.

Tikitiki and Rangitukia recruits outside the Waiapu Farmers' Trading Company building. Left to right: Eruera (Kings) Morete, Te Kooti (Scotty) Reihana, John (Sonny) Gerrard, John (Bunt) Reid, Syd Skipper, Len Tuhaka, Maungarongo (Pat) Ngatai, Tauranga Mauheni, Mohi Korau, Roha (Nobby) Mackey, Blackie Pokiri, Tai Rangi, Were (Whai) Tako, John Green.

[quoted text]

[page]51

He ata haere te pakanga i te timatanga me te whakaaro o nga whanau o Aotearoa, e kore a Tiamana e whai i nga mahi a Hitara, ka huri ki te pana i a ia. Ki nga whakaaro ka mate te hoariri, a kaore noa e roa e ngaro ana nga tane, a ka hoki mai mo te Kirihimete.

I taua wa ko Poland anake te whenua i raupatuhia e nga Tiamana, kei te mau tonu a Wiwi (France) me tona Maginot Line, kaore ano kia pa atu ki Peretania, kaore ano ki uru atu a Itaria ki te taha o Tiamana.

TURANGANUI KIWI CLUB

The Turanganui Kiwi Club sings farewell to the boys. Left to right, front row: Peggy Pitt, Tiu Swann, Maud Kaipuke (née Moeau), ? Smith, Tihei Smith, Hana Smith, Moe Porter. Second row: Wiki Tureia (between Tihei and Hana Smith), Barbara Kerekere (née Grant). Peggy Pitt recalled: 'And then somebody turned around and said, "He waiata. Give us a song." So we stepped forward and we were all over the place. Our front row—there wasn't the front row. Half our front row was still at home I think, weeping with their husbands or something like that. Just whoever

was there, they just filled in. That morning I had got dressed in the first thing I could find and it happened to be a navy blue dress with red, white and blue on it, so I thought I was being very patriotic. And the other girls were in lighter colours. And of course Tuini [Ngawai] comes along with her crowd all in regalia... They had white blouses on and black skirts. They followed the boys... and then they joined us in the background. Well that really gave us the volume we needed. Then they went and we walked along behind them. It was all spontaneous.⁵⁰

Koia nei nga whakaaro a Peggy Pitt: Ka huri atu tetahi ka mea, he waiata, kia waiata tatau. I tu ake matau engari kaore i te hangai nga tu. Kaore he rarangi ki mua. Ko te nuinga o matau kei te kainga e tangi ana i te taha o a ratau tane. Ko nga mea i reira e whakakiki haere ana i nga rarangi. Te kara o oku kakahu i te wa i maranga ai ahau, he whero, he ma, he kikorangi, me taku whakaaro, he tamau whenua ahau. Me etahi atu wahine me o ratau kakahu papai. Ka puta mai a Tuini me tana roopu e mau ana i o ratou kakahu, he ma o ratau humeneuma, he pango o ratau panekoti. E whai ana ratau i nga tane, a i muri mai ka hono mai kia matau. Ka waiata tahi matau, a ka piki ake te tangi o a matau reo. Ka haere atu matau i muri ia ratau whai haere, he mea pupu ake noa iho e mahorahora ana.

[page 52]

I te rua tekau ma rima o nga ra o Hanuere e whakakao ana nga ika tauhou mai i te rohe o Tamaki Makaurau ki nga tereina mai i te Taitokerau, a ko ratou o Mataatua, o Te Arawa me nga mea o Ngati Porou e haere ana ki Turanga, te timatanga o ta ratau haere ki Papaeoia. Ko etahi i wehe mai i te ra o mua atu i runga i nga rori kaore nei e taea e moto kaa. I haere mai a Joe

Waenga, e rua tekau ma toru ona tau, me tona tungane, a Wi Morunga , mai i Potaka, te rohe kei te raki o te rohe o Ngati Porou, ki te hono ki nga ika tauhou, tekau ma rua o Hicks Bay me Te Araroa i Hinerupe Marae. Ko nga pakeke i korero ki nga tama tane, ko Reweti Kohere, ko Enoka Potae me John Pepere. Kiki ana te Rongomaitapu Hall me etahi kotiro Pakeha i reira. E kanikani ana te iwi nei ki te ropu whakatangitangi o Charles Fox tae ano ki te awatea. I te ata ka wehe atu nga tuao, e mau ana o ratau koha whakaaro, me te apiha haina, a Hori Stainton.

E maumahara ana a Waenga, i runga i te huarahi ki Turanga, ka peka atu nga paahi ki kohi i nga ika tauhou i Wharekahika, i Te Araroa, i Tikitiki, i Ruatoria, i Tokomaru, i Hauti. E noho tuhaha ana etahi Maori e noho ana i Te Whanau-a-Apanui me Ngati Porou, a te taenga ki Turanga e rite ana ki te haere ki rawahi.

I hono atu nga tane o Turanga ki nga ika tauhou o Ngati Porou i Te Poho-o-Rawiri, a he maha nga whanaunga i reira e whakanui ana nga tuao. Ko nga kai korero i taua hui ko nga mangai o te Borough of Gisborne, o Cook County me te Gisborne RSA, mutu ana ka haere ratau ki te hakaari. I mea atu a Kanara Gambrell kia ratau, kua e wareware, ahakoa he ataahua, he papai etahi mahi o tenei haerenga, me whaka pakari o kotou tinana, o koutou wairua mo nga mea kino. Ko te whakautu a nga tuao, 'Ka taea e matau!' I muri e korero ana a Dr Wiepa mo te whakaongonga e pupu ake ana i roto i nga tama tane.

Rutene Document
Nga Tama Toa– July 2010

Roll call before leaving Te Poho-o-Rawiri Pa. Left to right, middle row: Hepeta Hailey, Bill Henare, Wiwi Teneti, Eraihia Matahiki, Kura Te Runa, Hone Paerata, Riwai Te Weehi, Allies Mulligan, Roha Mackey. Front row: Sid McLroy, Kura Kahu, Joe Babbington, Hoera Paputene, Jim Taewa, Putu Poutu, Paraone Tuhura, Richmond Gerrard, ?, Joe Campbell, Tangi Eahu, Joe Atkins.

traffic. Joe Waenga, who had just turned 23, and his cousin from Potaka, the northern boundary of the Ngati Porou Hicks Bay–Te Araroa recruits at Hinerupe Pa. Elders I John Pepere addressed the young men. Rongomaitapu was a fair sprinkling of Pakeha in attendance, particularly an orchestra provided music for a dance that continued until the local recruiting officer, Hori (George) Stainton, the each man receiving a present as they departed.⁸¹ Waenga to Gisborne, the service cars stopped to pick up recruits Tikiriki, Ruatoria, Tokomaru and Tolaga Bay.⁸² Many Te Whanau-a-Apanui and Ngati Porou especially, lived in Gisborne was like emigrating to a new country.
At Te Poho-o-Rawiri Pa, men of the Gisborne region j

Ma tena ka mohio ko koe no Ngati Porou. Ki te kore ratau e tino turituri, e harakau ratau na tena iwi. E harakau tenei haere kia wini ia ratau te pakanga, engari, kia tu tahi ratau me etahi atu iwi o te Emepaea o Peretania, a i te mutunga ka taea te maori te tu tangata i waenganui i aua iwi.

Ka moea te po i Te Poho-o-Rawiri, i te ata ka haere te poroporoaki i te rua tekau ma ono o Hanuere, i rahi ake tenei i te wa i wehe atu te wahanga tuatahi, i tekau ma ono wiki i mua atu. Mutu ana nga mihi a nga tane ki o ratau whanaunga ka puta te karanga kia rarangi haere i mua tonu o te marae, i reira nga pakeke o nga iwi e tohutohu ana ia ratau. I tekau ma rima miniti i muri i te waru o nga haora ka haere te tira ki waenganui o te taone, ko nga morehu o te Maori Paionia o Te Roopu Tau ai te kaiarahi, a ka wai atu nga tuao.

[page 53]

I te tiriti o Hirini ka hono atu ano he kaiarahi, e rua rau tae atu ki te toru rau pea o nga hoia morehu Pakeha mai i te Wellington East Coast Mounted Rifles Band. Kikii ana a Gladstone Road me Peel tiriti i te tangata, e wha ki te rima mano pea ratau e mataki ana i te maramatoru. E waiata ana nga wahine o te Turanganui Kiwi Club me nga wahine o Te Hokowhitu-a-Tu i nga waiata

o te Pakanga Tuatahi o te ao me etahi atu waiata i titohia e ratau. I kati nga toa i waenganui o te taone kia tae atu nga kaihoko ki te mataki i te marama toru tae rano ki te mutunga i te rima tekau miniti i muri o te iwa o nga haora. E wha nga kaikorero i runga i te atamira i mua o te British Empire Hotel, a ko Ta Apirana Ngata te kai korero whakamutunga, e mihi ana mo te honore kua utainga ki runga i te iwi Maori mo tenei o nga poroporoaki. No Ngati Porou te nuinga o nga tuao, no mai rano he iwi kaha ki te whawhai, i nga wa i roto o te pakanga kua taha ake nei, me ana he take uaua ku tukuna kia Ngati Porou hei mahi. Ka umere te hui i aua korero.

E waru noa iho nga whanau kaore i whai paanga kia Ngati Porou, koia nei i tapaia ko Ngati Porou te ingoa o nga iwi o Turanga. I te mutunga ka tautokohia e Ngata ona korero ki te haka, me te whai atu ano i etahi o te iwi.

I te mutunga, e tangi ana, waiata ana te iwi, e tangi ana te peene, a wehe atu ana nga waka e kawea ana i nga ika tauhou me te umere ano o te iwi. Tekau ma waru te tira e haerenga ana ka tae ki Te Muriwai, te kainga o Ngai Tamanuhiri, e rarangi ana i te taha o te rori ko nga tamariki e whakakakapa ana. Ka piki nga waka i nga maunga o Te Wharerata tae atu ki te rohe i Paritu, koia nei to ratau wehenga atu i te wa kainga, a ka huri o ratau whakaaro ki nga mahinga morearea kei mua ia ratau.

Rutene Document
Nga Tama Toa– July 2010